

УДК 93 (477.62) + 364.23

В.Ж. ПОПОВ

ОСОБЛИВОСТІ ДОЗВІЛЛЯ НАСЕЛЕННЯ ІНДУСТРІАЛЬНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ В 1917-1920 рр.

Попов В'ячеслав Жданович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології управління Донецького державного університету управління

У пропонованій статті на основі архівних документів вивчаються особливості реалізації потреби населення індустриальних районів України в 1917-1920 рр. в змістовному відпочинку. Проаналізовано основні форми культурного дозвілля, визначені його організатори і мета, яка при цьому переслідувалася. Наведені приклади антигромадської поведінки громадян у вільний час.

Ключові слова: культурне дозвілля, агітація і пропаганда, культурні потреби, видовищні заходи, добродійність.

В предлагаемой статье на основе архивных документов изучаются особенности реализации потребности населения индустриальных районов Украины в 1917-1920 гг. в содержательном отдыхе. Проанализированы основные формы культурного досуга, определены его организаторы и цели, которые при этом преследовались. Приведены примеры антиобщественного поведения граждан в свободное время.

Ключевые слова: культурный досуг, агитация и пропаганда, культурные потребности, зрелищные мероприятия, благотворительность.

In the offered article on the basis of the archived documents the features of realization of necessity of population of industrial districts of Ukraine in 1917-1920 in rich rest in content are studied. The basic forms of cultural leisure are analysed, his organizers and purposes which were here pursued are definite. The examples of anti-social conduct of citizens are resulted in own time.

Keywords: cultural leisure, agitation and propaganda, cultural necessities, spectacle measures, charity.

© В.Ж. Попов, 2012

Постановка проблеми. Відпочинок як відсутність роботи – тільки частина вільного часу людини. Іншу його частину заповнює дозвілля – заняття, що забезпечують духовний, моральний, фізичний розвиток індивіда. Науковий інтерес викликає вивчення дозвілля як соціального інституту, тобто як однієї з усталених форм взаємодії людей у соціумі. Зміст дозвілля визначається рівнем розвитку матеріального виробництва і рівнем культури суспільства. Але не менш важливим є стан самого суспільства – наявність або відсутність соціальної стабільності, суспільної злагоди. Необхідно простежити за особливостями заповнення громадянами свого вільного часу в умовах кризи, коли, здавалося б, повинно йти тільки про фізичне виживання. Багатий фактичний матеріал надає період національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 рр. Причому основну увагу, на наш погляд, повинно бути надано поведінці міського населення в умовах індустриальної культури, оскільки населення аграрних регіонів поводитися переважно традиційно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі аспекти теми були висвітлені в науковій літературі. Проблеми, пов'язані із створенням і функціонуванням деяких установ культури в період, що вивчається, розкриваються в збірнику «Культурне будівництво в Українській РСР» (31). Формування кадрів для роботи в культурній сфері розглядається в збірнику «Історія інтелігенції Української РСР» (30). Культурно-просвітницька діяльність Рад в Україні в 1917-1921 рр. вивчалася Т.С.Осташко (33). В цілому означена тема ще не була предметом наукового пошуку.

Мета дослідження. Вивчення дозвілля мешканців міських поселень Сходу і Півдня України в 1917-1920 рр. Досягнення поставленої мети потребує вирішення наступних завдань: проаналізувати основні форми дозвілля в містах і селищах міського типу в індустриальних районах України; визначити перелік громадських та приватних структур, що сприяли організації вільного часу; сформулювати мету, яку вони при цьому декларували.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з основних форм змістовного дозвілля в 1917-1920 рр. було читання. Наприклад, у Богодухівському повіті Харківської губернії в 1917 році співробітники народних бібліотек помітили, що «у зв'язку з революційним часом зріс інтерес до газет і брошур» [15, арк. 51]. Стало популярним читання вголос – «нова форма в період революції», на думку бібліотекарів. Тому ті бібліотеки, де не було читальних залів, поставили питання про їх відкриття [15, арк. 98].

Земства продовжували виплачувати заробітну платню працівникам народних бібліотек і в 1918 р. В 90% бібліотек передплачували газети і журнали, на які «наголошувався попит». Також «з цікавістю читалися брошури політичного характеру» [16, арк. 18зв.]. Правда, бібліотекар слободи Козеевка відзначав, що «попит впав, книги не відповідають потребам населення» [16, арк. 35зв.].

Велика увага розвитку мережі бібліотек приділялася в період існування в краї радянської влади. В період між Петлюрою та Денікінін, навесні 1919 року, в Харківській губернії були відкриті хати-читальні, народний університет, школи грамоти [17, арк. 99зв.]. В липні 1919 р. Нікополь-

ський відділ народної освіти відзначав у доповіді до ВРК, що «у Нікополя є всі дані бути привабливим осередком для довколишніх волостей. Тут є велика Центральна бібліотека» [4, арк. 6, 6 зв.]. Щоб посилити привабливість Центральної бібліотеки, в серпні 1919 р. відділ освіти потурбувався про відновлення її книжкових фондів. Для цього він наказував «усім громадянам, що мають на руках книги колишньої Міської бібліотеки, узяті по абонементам, а також розкрадені під час повстання і перевезені Нечаєвської та інших бібліотек, здати такі в триденний термін в приміщення бібліотеки». За невиконання розпорядження загрожував репривбунал. Для нормальної роботи бібліотеки вимагалось також «доставити всі меблі, розграбовані в Нечаєвській економії» [4, арк. 16]. Культурний відпочинок організувався профспілками, що не чекали розпоряджень зверху. В лютому 1919 р. культпросвіткомісія профспілки «Горнотруд» Павлівського рудника ухвалила: «З огляду на те, що на нашому Павлівському руднику абсолютно відсутнє яке-небудь громадське місце, куди б міг кожний робітник і службовець, а також їх сім'ї, піти і розумно провести своє дозвілля за читанням газет, книг і якою-небудь сімейною грою, організувати робочий клуб. негайно відкрити читальню і бібліотеку, відвести для цього будинок для приїжджих» [9, арк. 47, 47зв.]. Читальні організувалися також партійними осередками [25].

В кінці 1919 – на початку 1920 р. Харківський губернський агітаційно-освітній підвідділ доповідав до ВРК про відкриття 15 районних бібліотек, 42 хат-читалень, 20 просвіт [18, арк. 3].

Один з перших наказів Старобільського ревкому наказував волосним ревкомам «вжити термінових заходів до охорони кинутих у поміщицьких садибах бібліотек». В тому ж наказі оголошувалося про націоналізацію всіх приміщень, що знаходяться під бібліотеками. З 28 грудня 1919 р. всі бібліотеки були відкриті «для безкоштовного користування всього населення міста і повіту» [10, арк. 13]. Усвідомлюючи важливість друкарського слова для пропаганди, голова ревкому Шахов наказав «вилучити всю літературу, що суперечить духу робочо-селянської республіки та її завоюванням» [10, арк. 13 зв.]. Правда, з наказу неясно, в чому могли полягати суперечності і які завоювання малися на увазі. Незважаючи на значення бібліотечної справи, революційні органи влади відмовлялися брати на себе зобов'язання стосовно бібліотек інших режимів. Так, на прохання службовців Харківської громадської бібліотеки про виплату заборгованості по заробітній платні, Харківський губернський ревком 1 січня 1920 р. ухвалив «оплату службовцям проводити з моменту заняття місцевості радянськими військами» [19, арк. 34].

В Луганську бібліотеки були відкриті поза-шкільним підвідділом тільки з 24 березня 1920 р. «Центральна – в приміщенні колишньої Міської Громадської, в будівлі Азовсько-Донського банку, Кам'яно-Бродська – в приміщенні Торгової школи по Садовій вулиці, і Гусиновська – в будинку Беспечного, на розі Преображенської площі та вулиці». Читачам пропонувалися наукові книги,

журнали, белетристика [11, арк. 105]. Бібліотечні книги, що залишилися у громадян з колишніх часів, пропонувалося повернути до 5 травня. Санкції планувалися в революційному дусі: «Списки тих, що не повернуть книги, будуть передані до кримінального розшуку» [11, арк. 116]. Всього в Луганському районі існувало 17 земських бібліотек [12, арк. 20]. В інших селах відкрилися «хати-читальні і школи для дорослих», в селі Макарів Яр – стаціонарна і 6 пересувних бібліотек [12, арк. 21зв.].

Хати – читальні відкривали комнезами (наприклад, у липні 1920 р. в Єнакієвому). Наголошувалося, що читальні «охоче відвідують селяни» [2]. Селяни Часів'ярської волості влаштували «вечірні заняття, народне читання, лекції» [3].

Іншою формою проведення вільного часу були різні видовища – перш за все театр і кіно. В період існування Гетьманату розвитку театру сприяв приїзд до України акторів з Москви і Петрограда. В травні 1918 р. в Харкові антрепренер Я.Я. Калнинь орендував так званий Малий театр у власника В.І.Пащенка терміном на 1 рік, при цьому він поставив за мету «скласти зразкову драматичну трупу з кращих місцевих, петербурзьких і московських артистів» [34, арк. 3]. Серед запрошених антрепренером артистів – В.В. Барановська, В.А.Блюменталь-Тамарін, М.М. Тарханов, М.М. і В.М. Петіпа [34, арк. 32 зв.]. Згодом театральна діяльність і демонстрування кінофільмів почали політизуватися. Існуюча на кожний даний момент влада переслідувала в різних випадках власну мету.

Наприклад, 5 березня 1919 р. в Народному будинку Харкова відбувся концерт, спектакль на потреби Червоної Армії та кухлевий збір [17, арк. 95]. В місцевому кінематографі пройшло «народне читання з туманими картинами» [17, арк. 99 зв.].

В липні 1919 р. політком бойової ділянки звернувся до Нікопольського ВРК: «Прошу видати на два тижні ті дві програми кінематографічних стрічок, що є у наявності при відділі народної освіти для демонстрування їх в часи відпочинку червоноармійців на фронті. Із заняттям Харкова і Катеринослава [білогвардійцями – В.П.] такі стрічки нізвідки отримати» [5, арк. 79].

В самому Нікополі відділ освіти, чудово розуміючи значення театального мистецтва, направив голові ВРК наступну доповідну записку: «На спектаклі кожного разу надається червоноармійцям 100 пільгових квитків за ціною 2 крб. 50 коп. Театр повинен бути доступний широким колам місцевого населення. В місті зараз скупчення біженських мас, яким би було надзвичайно бажаним надати можливість відвідати театр». Голова ВРК відзначив, що театр повинен бути доступний «широким колам пролетаріату як за вхідними цінами, так і за репертуаром» [4, арк. 1, 1 зв.].

Театральні постанови служили не тільки пропагандистській меті, але й дозволяли підтримати потребуючих на матеріальну допомогу. В лютому 1919 р. Нікопольська організація безробітних і найбідніших фронтників просила дозволу на оренду будівлі театру «Експрес», щоб «раз на тиждень влаштувати спек-

таклі на користь потребуючих» [6, арк. 76].

Необхідність розваг для населення примушувала власті відходити навіть від суворих вимог до населення в прифронтовій смузі. Так, у листопаді 1919 р., при денікінцях, начальник Маріупольського гарнізону отримав прохання від Ради старшин зборів службовців в установах Маріупольського порту про повернення приміщення, зайнятого під військовий склад: «Тут була бібліотека і ставилися любительські спектаклі і добродійні вечори» [27, арк. 21]. Прохання доповнювалося наступним аргументом: «Публіці, що шукає розумного відпочинку, діватися нікуди» [27, арк. 22]. Тоді ж військово-квартирна комісія розглянула питання «про звільнення театру Солей, зайнятого біженцями», і вирішила звільнити будівлю [27, арк. 46].

Подібне ставлення ми спостерігаємо і з іншого боку фронту. Наказ Старобільського ВРК оголошував «місто і його повіт на військовому стані». Перемищення громадян вулицями дозволялося тільки до 22 години. Проте, «функціонування театрів, кінематографа і інших розважальних місць допускається до 23 годин. При цьому відвідувачі, виходячи з цих установ, повинні мати на руках квитки для пред'явлення патрулям» [10, арк. 4].

Деякі архівні документи повідомляють про такий вид відпочинку, як танцювальні вечори. В Луганській приватній гімназії такі вечори взимку 1918 р. були традиційними, але протокол педагогічної наради від 24 лютого констатував: «Кожний вечір учнівський супроводжувався побиттям стекол і іншим безладдям». Здавалося, танці простіше заборонити взагалі, але, «беручи до уваги, що вечори приносять Батьківському комітету дохід, ухвалили обмежити кількість вечорів». Виховне значення сумісних заходів не можна було недооцінити: «Вечірки ж для кожного класу, зважаючи на ту користь, яку вони приносять дітям, встановити чисто сімейного характеру» [13, арк. 54 зв., 55].

А ось у 1920 р. завідуючий Харківським губернським відділом народної освіти заборонив танцювальні вечори 13 і 14 лютого «в будівлі ремісничого училища по вулиці Плехановській, 8», оскільки «в даному училищі відбуваються вечірні заняття технікуму і курсів для робітників, крім того, опалення і вбиральні в училищі не діють» [20, арк. 222]. Ймовірно, що учням технікуму і слухачам курсів ні тепло, ні туалети не були потрібні.

В квітні 1920 р. в Харкові проводилися вечори з танцями до сьомої години ранку з дозволу коменданта міста, але, оскільки комендант не інформував про своє рішення «підвідділ мистецтв», його ініціатива зустріла протидію [21, арк. 39].

Регулярними під час громадянської війни були всілякі концерти, мітинги, лекції і інше. Наприклад, 12 березня 1919 р. в Бахмуті на честь роковин Лютневої революції пройшов концерт-мітинг у приміщенні Народного Будинку, влаштований міським комітетом Комуністичної партії України. У часопису «Червоний вал» вказувалося, що публіку складали «солдати-червоноармійці, співчуваючі партії, подекуди мелькали кашкети учнів» [36].

В липні 1919 р. при білогвардійцях у Луган-

ську активно функціонував Літній театр відділу пропаганди. Так, 31 липня тут відбувся концерт російської музики з участю професора Петербурзької консерваторії Кедрова (баритон) і Ростовської-Штауб (рояль). Їх виступ супроводжував симфонічний оркестр [32]. Після концерту лектор Снегирьов виступив з повідомленням «Революція і контрреволюція» [32].

Ради, що повернулися, не відставали від своїх супротивників. Старобільський ВРК запланував на 9 січня 1920 р. мітинг в приміщенні колишнього електротئاتру «Фурор». «Після закінчення такого» планувалося демонстрування фільму [14, арк. 18]. 23 лютого в приміщенні театру «Червона зірка» (колишній «Фурор») відбувся «мітинг-спектакль». Вхід для червоноармійців, робочих і селян був безкоштовний [14, арк. 36]. Нарешті, 10 березня пройшла лекція-мітинг, де доктор Веткін розказував про висипний тиф, голова ВРК Зозуля – про становище на фронті і теперішній момент. Під час перерви грав оркестр духової музики [14, арк. 43].

З масовими акціями Ради деколи втрачали відчуття міри. Кореспондент газети «Донецька комуна», розказуючи про музично-вокальний літературний вечір на честь 1 травня в бахмутському клубі «Комуна», де виступали кращі сили міста, відзначив, що робітників було трохи, оскільки вони «втомилися від святкування» [25].

В той же час класичне мистецтво завжди знаходило вдячних глядачів і слухачів. 6 березня 1920р. в Бердянському театрі імені Леніна пройшов симфонічний концерт, влаштований союзом оркестрантів. Хоча він тривав з 9 вечора до половини другої ночі, «публіка поводитися зовсім не побердянськи. Не було ні штовханини, ні лузання насіння, ні лайки через місяць. Під час гри в театрі наступала повна тиша. Театр був переповнений». Виконувалися твори Шуберта, Вебера, «Вмираючий лебідь», арія з «Пікової дами», звучала різна декламація [1].

У разі потреби радянська влада без коливань позбавляла можливості працювати приватні видовищні установи. 21 лютого 1920 р. Харківський губревком запропонував Паливній комісії «провести негайно конфіскацію дров, що належать власникам та утримувачам кінематографів» [22, арк. 33]. Тим часом Перший Радянський драматичний театр для спектаклів у день свята Комуністичного Інтернаціоналу Молоді отримав 400 пудів дров [22, арк. 136].

Бажаючи різноманітності проведення свого вільного часу могли відвідувати музеї, що працювали в найскладніші періоди громадянської війни. Більше того, збереження музейних фондів служило предметом пильної уваги влади – як Радянської, так і білогвардійської. Так, в серпні 1919 р. за зникле з Богодучівського районного музею грецьке блюдо були оштрафовані сторож музею і завідуючий позашкільним районом [23, арк. 241].

У розпал військових дій на півдні – в липні 1919 р. – в Нікополі був відкритий «Народний музей витончених мистецтв», і вже працював Педагогічний музей [4, арк. 6, бзв.].

Нарешті, вже на заході денікінщини, в лис-

топаді 1919 р., в Маріуполі було надано окреме приміщення для «придбаного земською управою музею колишнього Імператорського Російського Технічного товариства» [28, арк. 45].

Потреби обивателів у культурному відпочинку в умовах війни і розрухи не завжди могли бути задоволені через різні причини. Скажімо, продаж морозива і прохолодних напоїв заборонявся, зважаючи на загрозу епідемії через повсюдну антисанітарію. Наприклад, у Нікополі в липні 1919 р. шість власників буфетної торгівлі просили дозволу у ВРК на виготовлення і продаж морозива. Заборона ревному на цю діяльність позбавила буфетників «всіх коштів для існування, оскільки інші товари – тютюнові вироби, солодощі, прохолодні напої в місті відсутні». Незважаючи на готовність підприємців персонально відповідати за чистоту, в їх проханні було відмовлено [5, арк. 132, 132зв.].

Що стосується продажу міцніших напоїв, ставлення влади до нього було різне. При гетьмані особливих заперечень така діяльність не зустрічала. В листопаді 1918 р. якась Х.М. Живогинська з м. Олександрія Херсонської губернії просила дозволу на відкриття льоху з продажу міцних напоїв. Аргументами на її користь було, по-перше, те, що вона займалася тим же до 1915 р., по-друге – до жіночої гімназії від її льоху було 40 сажнів, що відповідало нормі [35, арк. 18].

При більшовиках велася безкомпромісна боротьба з продажем самогону і організацією кубел. Так, у січні 1919 р. ревком Павлівського рудника оголосив, що «ті, що виробляють та продають самогон, та за появу в публічних місцях в нетверезому стані, винні будуть притягнуті до суворого покарання» [9, арк. 56]. На засіданні Катеринославського ревкому 9 лютого 1919 р. констатувалася наявність в місті «28 кубел, 85 самогонних будинків, багатьох гральних будинків» [7, арк. 15]. Взимку 1919 р. комендант Старобільська Головка в наказі № 13 з обуренням вказував: «Мною було неодноразово помічено хитання по вулицях у п'яному стані, а також неодноразово спостерігалися азартні ігри як в розважальних місцях, так і в деяких установах» [10, арк. 15]. В іншому наказі комендант попереджав: «Особи, що з'являються на вулицях і розважальних місцях в нетверезому вигляді, арештовуватимуться і віддаватимуться до суду революційного трибуналу» [10, арк. 51зв.].

Січень 1920 р. був відзначений боротьбою з самогоноварінням в Харкові. Міський ревком направив циркуляри по районних ревкомах з дозволом «проводити обшуки у осіб, помічених у продажу і вживанні спиртних напоїв» [24, арк. 33].

Боротьба з пияцтвом в Старобільську не завершилася і до 1 травня 1920 р. Громадяни міста, не бажаючи зв'язуватися з самогонниками, подавали заяви до ВРК про видачу їм спирту до свята солідарності трудящих. Голова ВРК був неохитний: «Видачі такого бути не може. Всі ті, що з'являтимуться в нетверезому вигляді на вулицях

міста, присікатимуться в корені» [14, арк. 72].

Нічим принципово не відрізнялася ситуація цього року в Катеринославі. В червні 1920 р. начальник міської міліції направив керівництву доповідну наступного змісту: «По Петербурзькій вулиці є у великій кількості чайні і їдальні, в яких пияцтво виходить за всякі межі. Пропоную провести облаву. Де виявиться самогон – скласти протоколи і опечатати підозрілі їдальні» [8, арк. 18].

Як і в будь-якій іншій сфері, в організації дозвілля знаходилися ініціативні громадяни, які створювали самодіяльні структури для реалізації своїх потреб. В травні 1919 р. в Бахмуті працювали дві гімнастичні організації – «Маккабі» і дружина скаутів. Надалі передбачалося довести число дружин скаутів до шести. Скаути «приступили до устаткування гімнастичного містечка і майданчика за містом» [26].

В лютому 1920 р. більшовики, що повернулися до Харкова, зареєстрували культурно-просвітницькі товариства «Українська культура», «Копійка на рідну школу», «Просвіта», «Інститут народної освіти», Південно-російське товариство акліматизації, Харківське товариство діячів періодичного друку і літератури, Харківську групу есперантистів «Торренто» та інші [20, арк. 354]. Тоді ж про себе заявили Харківське товариство любителів спорту, Харківське губернське товариство риболовів-любителів і спортивно-гімнастичну спілку «Маккабі» [20, арк. 360]. В травні 1920 р. в Чистяковому був організований спортивний клуб [29, арк. 6].

Висновки. Таким чином, змістовне дозвілля населення Сходу та Півдня України в 1917-1920 рр. здійснювалося в тих же формах, що й до революції – відвідини бібліотек, театрів, кінематографа, концертів, танцювальних вечорів, спортивних клубів. З іншого боку, з'явилися порівняно нові форми, наприклад мітинги і політичні лекції. Втім, зміст традиційних форм дозвілля з часом все більше набував політичного характеру. Будь-яка влада покладала великі надії на їх пропагандистський потенціал. Окрім агітаційного ефекту, культурні заходи приносили певну матеріальну вигоду, залежно від того, для кого вони організовувалися. Це могли бути органи місцевого самоврядування, потребуючі категорії населення, Червона Армія і т.ін. Ще однією важливою функцією культурного дозвілля було запобігання можливих антигромадських проявів у місцях масового скупчення військовослужбовців, біженців, безробітних.

На жаль, екстремальні умови громадянської війни штовхали громадян, що втратили соціальні орієнтири, до азартних ігор і вживання спиртних напоїв. Попит народжував пропозицію у вигляді численних розважальних місць, що привертати населення не менше, якщо не більше, ніж театри, кіно та інше. Боротьба з кублами та самогоноварінням будь-якими, навіть найжорсткішими методами, була одним з ключових завдань місцевих органів влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вісті (Бердянськ). – 10 березня 1920 р.
2. Вісті (ВУЦВК). – 2 червня 1920 р., № 134.
3. Всеросійська кочегарка. – 10 серпня 1920 р.
4. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф. Р-4367, оп. 1, спр. 38. Листування з відділом народної освіти.
5. ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 57. Листування про побут полонених і біженців.
6. ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 9. Листування про поліпшення побуту трудящих.
7. ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 4. Протоколи засідань військревкому.
8. ДАДО, ф. Р-158, оп. 1, спр. 9а. Листування про реєстрацію.
9. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. Р-2399, оп. 1, спр. 1. Протоколи засідань.
10. ДАЛО, ф. Р-1173, оп. 1, спр. 3. Накази повітового ВРК.
11. ДАЛО, ф. Р-463, оп. 1, спр. 2. Ухвали і накази.
12. ДАЛО, ф. Р-463, оп. 1, спр. 26. Звіти про діяльність волосних ревкомів.
13. ДАЛО, ф. 38, оп. 1, спр. 7. Книга протоколів.
14. ДАЛО, ф. Р-1173, оп. 1, спр. 5. Циркуляри, накази, оголошення.
15. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 306, оп. 1, спр. 80. Звіти про діяльність народних бібліотек.
16. ДАХО, ф. 306, оп. 1, спр. 81. Статистичні відомості про народні бібліотеки.
17. ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 2265. Листування з органами місцевої влади.
18. ДАХО, ф. Р-4986, оп. 1, спр. 12. Відомості про роботу Харківського губернського агітаційно-освітнього підвідділу.
19. ДАХО, ф. Р-202, оп. 2, спр. 3с. Листування з відділами губревкому.
20. ДАХО, ф. Р-202, оп. 2, спр. 11с. ХГРК. Листування з різними установами.
21. ДАХО, ф. Р-202, оп. 1, спр. 29. Листування з відділом народної освіти.
22. ДАХО, ф. Р-202, оп. 1, спр. 19. Листування з різними установами.
23. ДАХО, ф. Р-429, оп. 1, спр. 1а. Списки мешканців волості.
24. ДАХО, ф. Р-202, оп. 2, спр. 6с. Листування з повітовими і районними ревкомами.
25. Донецька комуна. - 4 травня 1919 р., № 40 (53).
26. Донецька комуна. - 6 травня 1919 р., № 41.
27. Донецький обласний державний архів (далі – ДОДА), ф. Р-2568, оп. 1, спр. 5. Заяви громадян про звільнення від реквізиції їх квартир.
28. ДОДА, ф. Р-2568, оп. 1, спр. 6. Листування військово-квартирної реквізиційної комісії.
29. ДОДА, ф. Р-870, оп. 1, спр. 2. Ухвали, положення, накази.
30. Історія інтелігенції Української РСР 1917-1990 рр. / АН УРСР; інститут історії, Державна історична бібліотека УРСР. Сост. Л.Ю. Ступак. – К.: Б.и., 1991. – 535 с.
31. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927. К.: Наукова думка, 1979. – 664 с.
32. Луганські вісті. - 31 липня 1919 р., № 27.
33. Осташко Т.С. Организация культурно-просветительской работы на Украине в первые годы Советской власти. / В сб.: Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории. К.: Наукова думка, 1991. – с. 249-280.
34. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО), ф. 1216, оп. 1, спр. 30. Листування про незаконні дії.
35. ЦДАВО, ф. 1216, оп. 1, спр. 33. Листування про видачу дозволів.
36. Червоний вал (Бахмут). - 15.03.1919 р.